

Vrede over Israël

Jaargang 52
Nummer 2
April 2008

Van de redactie	2
Leren als levenshouding	3
Om de praktijk van het joodse leven 2	8
Voorschriften voor Tsietsiet	11
Het rolmodel van de Joden in de theologie van Maarten Luther	12

*Gij zult u gedraaide
snoeren maken aan
de vier hoeken van
het kleet, waarmee
gij u bedekt.
Deuteronomium
22:12*

Tweemaandelijks orgaan, uitgegeven door Deputaten
'Kerk en Israël' van de Christelijke Gereformeerde
Kerken in Nederland

Van de redactie

Jodendom wordt wel 'een manier van leven' genoemd. In jaargang 52 vragen we voor deze thematiek aandacht. Elk hoofdartikel krijgt daarom de titel 'Om de praktijk van het joodse leven' mee. In dit nummer een drietal grote artikelen. Twee ervan raken rechtstreeks de genoemde thematiek. In het derde artikel wordt het anti-judaïsme en het daaraan verwante antisemitisme aan de orde gesteld.

Ds. W.P. de Groot verzorgt de Schriftstudie: *Leren als levenshouding*. Hij laat ons zien dat het zowel in het Oude- als in het Nieuwe Testament om permanent leren gaat. Uitgangspunt is Psalm 119 waarin het onderwijs in de Thora sterk bepleit wordt. Het is 'een manier van leven' die later ook door Jezus verwoord wordt en ons door de Heilige Geest geleerd wordt. In de 'toepassing' wijst hij er op dat het leerproces wezenlijk is voor ons geloof en voor het voortbestaan van de kerk

Ds. Kees Jan Rodenburg, de Israëlconsulent die namens het Centrum voor Israëlstudies (CIS), waarin we als kerken participeren, in Jeruzalem woont en werkt, verzorgt het tweede artikel over 'Om de praktijk van het joodse leven'. Hij geeft in

zijn artikel 'Israël, wie ben je?' een indruk van de wijze waarop de verschillende stromingen binnen het Jodendom met de 'halacha', het joodse recht, omgaan.

In het joodse leven is het dragen van 'Tsitsiet', kwasten aan de zomen van je kleding, voorgeschreven. Waar vinden we die opdracht? Wat wordt er mee beoogd? Hoe wordt het in het heden vorm gegeven? U treft de tekst van dit voorschrift na het artikel van Rodenburg aan.

Ds. C.J. van den Boogert, uw eindredacteur, neemt u mee naar een discussie over de anti-joodse houding van Luther. Hoe keek deze Reformator tegen de 'joodse manier van leven' aan?

In het najaar van 2007 heeft Bart Wallet namens het Centrum voor Israëlstudies een cursus verzorgd over 'Om de praktijk van het joodse leven'. Op deze cursus komt in het najaar van 2008 een vervolg. Hij behandelt dan de Misjna tractaten 'Misjna Shabbat en Joma'. De Misjna omvat de mondelinge verklaringen van de schriftelijke Thora (de vijf boeken van Mozes). Het tractaat Joma handelt over Grote Verzoendag. De Misjna, die rond 200 van onze jaartelling op schrift werd gezet, is de voorloper van de Talmoed.

Voor meer informatie of aanmelding kunt u contact opnemen met:

Marsha van Wijhe

Centrum voor Israëlstudies (CIS)

T: 0318-696577 (di.mo. & do.mo.)

E: cis@che.nl

www.centrumvoorisraelstudies.nl

Leren als levenshouding

W.P. de Groot

Leren

Leren in de zin van onderwijs ontvangen is een wezenlijk onderdeel van het joodse leven. Hier klopt het hart van het joodse volksbestaan. De Schriften moeten worden bestudeerd, becommentarieerd, bevroegd en steeds opnieuw intensief worden besproken in een voortdurend leerproces. Het vragen stellen gaat steeds maar door en elk antwoord roept weer nieuwe vragen op. De orthodoxe joodse opvoeding met allerlei vormen van onderwijs begint al in de vroegste fase, d.w.z. in het gezin. Ze bestaat uit een doorgaand proces, in verschillende fasen. Het is de aanzet tot een leven dat door leren wordt gekenmerkt en waarbij de mens steeds dieper groeit in de kennis van de Thora. Daarbij gaat het niet om een uitwendig kennen van teksten alleen. Het is een kwestie van het zich existentieel toe-eigenen van wat in die teksten staat. Treffend is wat een leraar zei tegen een leerling die het boek van de Talmoed¹ meermalen had doorgenomen. De leerling zei: 'ik ben nu al enkele keren door de Talmoed heengegaan', waarop de leraar antwoordde: 'is de Talmoed nu ook al door jou heengegaan en is hij bij jou van binnen al genesteld?'. Het gaat ten diepste erom dat men al lerend thuis raakt in de weg die God met Zijn volk gaat. Juist de kracht van dit leren wordt door de Joden gezien als de stille krachtbron die het volk door de eeuwen heen in stand heeft gehouden.

Psalm 119

Om te kunnen 'leren' in de bovenstaande zin van 'onderwijs ontvangen'

(het Duitse 'lernen') is nodig dat er onderwijs wordt gegeven (het Duitse 'lehren'). Een goede leerling vraagt hier ook om.

Psalm 119 is één lang gebed van de dichter tot God dat dit onderwijs hem ten deel valt. Wie in de concordantie kijkt bij 'leren' ziet al snel psalm 119 eruit springen als een hoofdstuk waarin dit woord vele malen voorkomt. Dit is dan telkens iets dat met klem van God de HERE wordt gevraagd.

Dat dit leren meer bedoelt te zijn dan

slechts een uit het hoofd leren van regels blijkt regelmatig, bijvoorbeeld in vers 33 waar sprake is van het gaan van een weg van inzettingen. 'Weg' is in de bijbel een aanduiding van alles wat met de gang van het leven te maken heeft. Zo is deze psalm een gebed om een leven dat één groot leerproces wordt en waarin Gods woorden met de gang van ons leven vervlochten raken.

Wanneer we bedenken dat Gods inzettingen ook verband houden met een goddelijke belofte (vers 38), is daarin te horen dat de psalmist bidt om het onderwijs waardoor zijn menselijke levensweg een plaats krijgt in het grote

Schriftstudie
n.a.v.
Psalm 119:33

Een Yeshiva: een
orthodoxe
joodse bijbelschool

W.P. de Groot

leer mij de weg van uw inzettingen, dan zal ik die ten einde toe bewaren

voornemen van God met Zijn volk. Dit geldt temeer wanneer we bedenken dat alle psalmen staan onder het voorteken van de eerste psalm die herinnert aan de zegeningen, zoals God die beloofd heeft aan Zijn volk wanneer het op de weg van de Thora zal blijven wandelen.

De weg ten einde toe bewaren

Bovengenoemd leerproces houdt niet op enig moment op. Het komt er op aan dat wij al lerend deze weg 'ten einde toe bewaren'. Daarmee wordt bedoeld: tot aan het einde dat voltooiing brengt; dat is het einddoel dat God ons stelt. Bij enkele Duitse uitleggers is in het slot van dit vers 'ten einde toe' vertaald als 'tot een loon', wat op zichzelf mogelijk is. Het geheel van de psalm maakt duidelijk dat we daarbij niet aan enige vorm van aardse beloning moeten denken, maar aan het feit dat het leven naar Gods gebod ons in zichzelf reeds het goede leven brengt. Ook dan klinkt de gedachte van het einddoel van het menselijk leven toch in de gekozen vertaling mee.

Het 'bewaren' is daarbij op te vatten als een actief bewaren. De psalm maakt duidelijk dat de dichter voortdurend in beweging is vanwege dit bewaren van de weg van Gods inzettingen. Het gaat om het betreden van een pad, de ervaring van vreugde die daarmee gegeven is (vers 35), de neiging van het hart (vers 36), de blikrichting van de ogen, het ontvangen van leven (vers 37), een voortdurend verlangen (vers 40), enzovoorts.

In gezin en samenleving

Het zal duidelijk zijn dat de dichter van de psalm God zelf als Zijn leermeester ziet. Juist het Oude Testament laat ons tegelijk zien dat dit goddelijk onderwijs via mensen, zowel in het gezin als in de samenleving zijn weg vindt.

Klassiek uitgangspunt voor het onderwijs in het joodse gezin is wat wij lezen in Deuteronomium 6. De woorden van God moeten het nageslacht worden ingeprent en zijn een voortdurend onderwerp van gesprek (vers 7). Het vervolg laat ook hier zien dat het om meer gaat dan alleen regels. Het ligt allemaal ingebed in de viering van het heil dat aan Israël is geschonken. Wanneer de kinderen vragen stellen over de inzettingen, moet herinnerd worden aan Gods grote daden in het verleden en is er tegelijk een belofte aan verbonden voor de toekomst (vers 20-25). Hier ligt de basis voor het lerende volkbestaan van Israël. Psalm 119 zal in dit kader verstaan moeten worden. Deze psalm is te zien als een gebed dat de menselijke levensweg ingebed mag worden in het grote geheel van Gods weg met Zijn volk Israël.

In Nehemia 8 vinden we een signaal van een breder opgezet onderwijs aan het hele volk, zoals dat na de ballingschap opkwam. Het is de wetgeleerde Ezra die daar het volk een collectief onderricht geeft uit de wet, zo intens dat velen van de hoorders zelfs in tranen uitbarsten. Het zal ook ongeveer in deze tijd zijn, dat er een eerste begin is van het onderwijs dat later in de synagoge zal worden gegeven, iets dat het volksbestaan van Israël gedurende eeuwen zal gaan bepalen.

Het Nieuwe Testament: leerlingen

Het is interessant om te zien hoe lijnen uit het Oude Testament op dit punt in het Nieuwe Testament weer te zien zijn. Allereerst is er het niet onbelangrijke gegeven dat de volgelingen van Jezus steeds discipelen (d.w.z. leerlingen) wor-

De woorden
van God
moet het
nageslacht
worden
ingeprent
en zijn een
voortdurend
onderwerp
van gesprek

Leren bij de
Messiasbelijdende
voorganger Joseph
Shulam

De laatste
opdracht
van Jezus
luit: 'maak
al de volken
tot mijn disci-
pelen=
leerlingen'

den genoemd. Dit betreft niet alleen de twaalf die we ook als apostelen kennen. Ook na de uitstorting van de Heilige Geest blijken de christenen als discipelen te worden aangeduid (zie bijv. Hand. 6 vers 7). Deze kant van het leven van de eerste christenen moet een opvallende trek zijn geweest. De eerste gemeente wordt in Hand. 2 vers 42 ook aangeduid als een gemeente die blijft volharden bij het onderwijs van de apostelen. Dit wordt hier zelfs als eerste trek van deze gemeente genoemd.

Dat het hierbij gaat om onderwijs dat in oudtestamentische zin levensomvattend is en veel meer dan slechts een cognitief gebeuren, blijkt op verschillende plaatsen. Vooral is hierbij te denken aan Jezus' laatste opdracht: 'maakt al de volken tot mijn discipelen' (Math. 28 vers 19). Dit wordt namelijk nader uitgelegd als 'leert hen onderhouden al wat ik u geboden heb'. In dit onderhouden klinkt een toon door van wat ook in psalm 119 te horen is, namelijk het intense leven met de woorden die ons gegeven zijn. Wanneer Jezus op een ander moment zegt: 'Zalig zijn zij die mijn woorden

horen en die bewaren' moet ook aan een bewaren worden gedacht dat te maken heeft met een voortdurende toe-eigening van deze woorden.

Nog even terugkomend op Jezus' laatste opdracht (Math.28) lijkt het erop dat de doop hier ook mede bedoeld is als een teken dat dient om de aanvang van het discipel-zijn te markeren. Omdat wij in onze gereformeerde traditie vasthouden aan de kinderdoop gaat deze doop juist zo nog meer spreken bij de kleine kinderen, wanneer wij hen zien als kinderen die worden ingelijfd in de gemeenschap van hen die het onderwijs van Jezus ontvangen. De doopbelofte van de ouders gaat dan (ook denkend aan Deut. 6) nog meer reliëf krijgen.

Een eigen dimensie

Wij kunnen er niet om heen dat het lerende bestaan van de gemeente van Christus wel een eigen dimensie bevat. Dit wordt bijvoorbeeld heel duidelijk in Johannes 15. In vers 8 is daar sprake van het discipel zijn, het leerling-zijn, dat vrucht is van hetgeen daarvoor beschreven is. Het voorafgaande gedeelte bevat

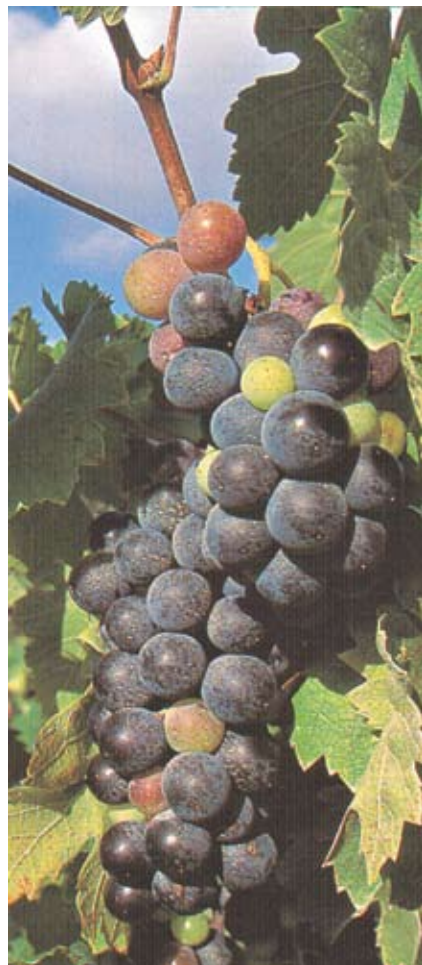
Waar de verbondenheid bestaat met Jezus en waar er de toe-eigening van Zijn woorden is, is sprake van het echte leerling zijn

Jezus' woorden over de wijnstok en de ranken. Waar de verbondenheid bestaat met Jezus en waar er de toe-eigening van Zijn woorden is, is sprake van het echte leerling zijn. Weer valt op dat het leerling zijn bij Jezus vooral met een manier van leven te maken heeft: een leven dat, zoals Hij zegt, gekenmerkt wordt door vruchtdragen.

Vooral valt ons hier echter op de nauwe relatie tot de leermeester, Jezus zelf. Zoals de wijnstok het geheel van de plant met zijn ranken constitueert, zo is Jezus het die de kring van de leerlingen vormt. Leerlingen van rabbijnen benaderden doorgaans een leraar om zich bij hem aan te sluiten. Jezus vormt echter als Meester zelf de kring van Zijn leerlingen. Niet gij hebt Mij, maar Ik heb u uitgekozen (Joh. 15 vers 16).

De nauwe relatie tot Jezus komt echter nog duidelijker uit in het feit dat Hij zelf ook de blijvende inhoud van het onderwijs is. Waar het in de kring van de rabbijnen gebruikelijk was dat de leerling de leermeester ging vervangen (sommige leerlingen werkten daar zelfs bewust naar toe) daar is dat bij Jezus ondenkbaar. Het gaat om een blijvende en zelfs om een steeds nauwere verbondenheid met Jezus zelf. Hij gebruikt bewust het beeld van de wijnstok om aan te geven dat het ten diepste gaat om wie Hijzelf is voor al Zijn leerlingen. Hij is niet een intermediair van goddelijk onderwijs, maar de blijvende inhoud ervan. Zijn levensweg zelf is het heil waarin de levensweg van de leerlingen een plaats krijgt door het volgen van de meester.

In dit verband is ook te denken aan het woord 'navolging' dat iets van deze eigenheid van het onderwijs van Jezus wil aangeven. In de navolging van Jezus gaat zich een nieuwe vorm van onderwijs realiseren, waarbij het leren van de oudtestamentische Thora een geheel nieuwe dimensie krijgt. De weg van het heil is nu de weg die door Jezus zelf wordt gelegd.

Dit laatste kan alleen worden begrepen tegen de achtergrond van het feit dat Jezus zichzelf ziet als het ware Israël, in eigen persoon. Hij noemt zich de ware wijnstok, daar waar Israël niet aan Gods eisen voldeed. In Jezus is het Israël te vinden, zoals God het bedoelt.

Timotheüs

Temidden van veel andere plaatsen zijn het vooral de brieven van Paulus aan Timotheüs die ook de nadruk leggen op het lerende leven van de gemeente van Christus. Timotheüs die zelf van jongsaf aan onderwijs kreeg, ontvangt zelf ook de opdracht om onderwijs te geven (1 Tim. 4 vers 11). Hij moet onderwijs geven aan anderen, die zelf ook bekwaam zijn om weer anderen

te kunnen onderrichten (2 Tim. 2 vers 2).

In de brieven van Timotheüs vinden wij de bekende tekst van 2 Tim. 3 vers 14 tot 17 waarin enkele lijnen van bovenstaande studie bij elkaar komen. Timotheüs wordt opgeroepen om zich de betekenis van het leerproces te realiseren als iets dat het hele leven van een mens omvat en bepaalt. De mens wordt daardoor onderricht, weerlegd, verbeterd en opgevoed, uiteindelijk toegerust 'tot alle goed werk' (vers 16 en 17). De apostel noemt hierbij het feit dat elk schriftwoord als leerstof dient. Hij heeft dan het Oude Testament op het oog, dat ook voor christenen geldt als een bron van onderwijs. Het is duidelijk dat we hier in het verlengde zitten van wat hierboven als onderwijs in het Oude Testament is genoemd.

Tegelijk echter wordt de eigen dimensie van het Nieuwe Testament merkbaar in wat Paulus er onmiddellijk aan vooraf laat gaan. De heilige Schriften kunnen wijs maken tot zaligheid door het geloof

in Christus Jezus (vers 15). De persoon van Jezus Christus is in het onderwijs onmisbaar om te komen tot een deel hebben aan heil. Door Hem, die de ware wijnstok is, wordt het leven van Zijn volgelingen werkelijk opgenomen in de weg van het heil dat God aan alle volken wil geven. Er is een nieuwe dimensie gekomen in het gaan van de weg van de oude Thora.

Toepassing

Zoals aan het begin al is gezegd ziet het Jodendom de weg van het onderwijs als de geheime bron achter zijn voortbestaan. Als christenen kunnen we daar iets van leren wanneer we nadenken over de toekomst van de kerk. Het is van groot belang dat wij in een tijd van toenemende onkerkelijkheid in ons land en van oprukkend heidendom de nadruk blijven leggen op een verdieping van het leerproces in de kerk, opdat we ons de eigenheid van het christen-zijn meer en meer gaan realiseren.

Uit de bovenstaande Bijbelstudie is duidelijk geworden hoe wezenlijk dit leerproces is voor ons geloof. Tegelijk werd telkens weer duidelijk dat leren veel meer is dan alleen een cognitieve aangelegenheid. Ten diepste gaat het om een leven waarbij wij als rank deel uit maken van de ware wijnstok, Jezus Christus.

¹ De Talmud is de mondelinge wet of Thora, bestaande uit de mondelinge overlevering, de Misjna, en de commentaren daarop, de Gemara

Een rank en een tros
druiven uit het dal
Eskol; Num. 13:23

**De persoon
van Jezus
Christus is in
het onder-
wijs onmis-
baar om te
komen tot
een deel
hebben aan
heil**

Leren, totdat
Jezus door de
Gouden Poort het
tempelplein betreedt

Om de praktijk van het joodse leven 2

Kees Jan Rodenburg

Kees Jan
Rodenburg

Man met streimel
en zwarte zijden jas

Verbodsbord voor
autoverkeer op
shabbat

Israel, wie ben je? Over de verschillende stromingen binnen het Jodendom

Verbazing

Het verhaal gaat dat toen de Paus in het jaar 2000 een bezoek bracht aan Israël hij op het vliegveld ontvangen werd door premier Barak en president Weizman. Een jongetje moet verbaasd aan zijn vader hebben gevraagd: “Papa, waarom draagt alleen de middelste van hen een keppeltje?” Het verhaal typeert de situatie in Israël, waarin veel Joden zichzelf niet-godsdienstig noemen.

Iedere bezoeker van Israel wordt echter ook geconfronteert met de vele soorten groeperingen binnen het Jodendom. Alleen al de verscheidenheid in de kleding van religieuze Joden is verbazingwekkend. De ene man draagt een lange, zwarte zijden jas en op zijn hoofd een brede bontmuts, de *streimel*. Een ander heeft een bruin pak aan en draagt een hoed, zoals je die ook wel in Nederland ziet. Weer een ander gaat in het zwart-wit en draagt een zwarte hoed. Nog weer anderen vallen alleen maar op doordat ze een keppeltje dragen. Vrouwen lopen in rok en met bedekt hoofd, of juist niet!

Welk Israël?

De kledingverschillen maken het straatbeeld bont en kleurrijk. Achter de verschillen gaan echter geheel verschillende opvattingen schuil, die niet zelden met elkaar botsen. In ons werk streven we naar de ontmoeting met Israël. De vraag die dan voortdurend speelt is met wie je contact zoekt. Het Centrum voor Israelstudies heeft er vanaf het begin voor gekozen ‘Israel’ op te vatten in zo

breed mogelijke zin. We willen proberen met een grote verscheidenheid aan groepen en stromingen in de joodse gemeenschap contact te krijgen. We beperken ons dus bewust niet tot een bepaalde groep Joden, of dat nu orthodoxe of messiasbelijdende Joden zijn. Het gaat ons er juist om meer oog te krijgen voor het ‘Israël’ zoals dat nu is, in al zijn verscheidenheid. Onze verbondenheid geldt niet een bepaald deel van het Joodse volk, maar het grote geheel.

Parkeren op Shabbat

In de meest gangbare indeling van het Jodendom worden drie stromingen onderscheiden, namelijk de orthodoxie, de conservatieve beweging en de reformbeweging.

Over het verschil tussen deze drie groepen hoorde ik onlangs een mop, die veelzeggend is. De vraag wordt gesteld waar een reform-Jood (liberale Jood), een conservatieve Jood (de conservatieve Joden vormen een tussengroep, tussen orthodoxen en liberalen) en een orthodoxe Jood hun auto parkeren als ze op

Shabbat naar de synagoge gaan. Het antwoord is dat de reform-Jood, zoals altijd parkeert op het terrein van de synagoge. Daarentegen parkeert de conservatieve Jood op straat, zodat de slagboom van het parkeerterrein niet gebruikt hoeft te worden. En de orthodoxe Jood? Die parkeert een straatje verderop, zodat niemand heeft gezien dat hij met de auto is gekomen!

De grap maakt vooral duidelijk dat de verschillen te maken hebben met de manier waarop wordt omgegaan met de voorschriften uit de Thora. Terwijl de orthodoxen daar heel strict in zijn, zijn reform-Joden juist soepel. Conservatieve Joden nemen een middenpositie in. De orthodoxe Jood in deze mop komt niet al te best uit de bus. Is het niet schijnheilig wat hij doet? Zeggen dat je op de Shabbat geen autorijdt maar het wel doen? De grap moeten we dan ook zien als een vorm van joodse zelfkritiek. De soep wordt inderdaad niet altijd even heet gegeten als hij wordt opgediend! Maar in dit geval is het ook een echt Amerikaanse grap. In tegenstelling tot de situatie in de Verenigde Staten zijn in Israël verreweg de meeste religieuze Joden orthodox. De reform- en conservatieve bewegingen hebben er nog nauwelijks voet aan grond gevonden. Een andere kenmerk van Amerika is dat soms enorme afstanden moeten worden overbrugd naar de dichtsbijzijnde synagoge – iets dat in Israël ondenkbaar is. Toen de grap verteld werd, was het dan ook een opstapje om te praten over de lastige vraag. Is het beter om de auto niet te gebruiken op Shabbat en dus ook niet naar de synagoge te gaan, of is het zó belangrijk om samen met anderen te bidden dat autogebruik is toegestaan. Niet-orthodoxe Joden zullen dit geen vraag vinden; orthodoxe Joden, die alle wetsvoorschriften heel serieus nemen, zullen heel verschillend reageren op deze ene vraag.

Brandende vraag

De brandende vraag waar de verschil-

lende stromingen allemaal hun eigen antwoorden op geven is hoe in deze moderne tijd geleefd kan en moet worden met de tradities die soms van eeuwen geleden zijn. Het hele stelsel van Bijbelse voorschriften en Rabbijnse bepalingen, van algemene en streekgebonden tradities wordt de 'halacha' genoemd. Het is een wijze van leven, die het joodse volk tot een uniek en afgezonderd volk maakt. Tegelijkertijd is leven naar de 'halacha' een verantwoordelijkheid en een manier om Gods naam te heiligen in deze wereld. Hierover zijn de meeste religieuze Joden het wel met elkaar eens. Wat ter discussie staat is hoe je levend in de eenentwintigste eeuw kunt leven met de 'halacha'.

Radicaal

Reform-Joden wijzen erop dat veel van de oude voorschriften en gebruiken gestempeld zijn door de tijd van ontstaan of volsterkt onbegrijpelijk zijn en daardoor voor hen geen enkele betekenis meer hebben. Neem bij voorbeeld het gebod dat een bokje niet in de melk van de moeder mag worden gekookt (Deuteronomium 14:20) en de daarvan afgeleide bepalingen dat melk en vlees niet tegelijkertijd gegeten

Een orthodoxe vrouw met haar kinderen

Wat ter discussie staat is hoe je levend in de eenentwintigste eeuw kunt leven met de 'halacha'

Ook binnen het Jodendom wordt over de positie van de vrouw nagedacht. Hier een conservatieve vrouwelijke rabbijn.

Het gaat er nu juist om het geheel van de 'halacha' op je schouders te nemen en na te leven

mogen worden. Deze voorschriften bevestigen het onderscheid tussen Joden en niet-Joden en beperken de onderlinge contacten sterk. Maar daarnaast wijzen reform-Joden erop dat we in de moderne tijd veel hebben ontdekt, zoals de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Het traditionele Jodendom weet zich daar volgens hen geen raad mee en zorgt ervoor dat Joden in het verleden blijven leven. Reform-Joden maken dan ook radicale keuzes. Ze behouden uit de traditie wat ze van waarde vinden, en laten de rest over aan de orthodoxe Joden.

Conservatieve Joden zullen een eind mee kunnen gaan met deze gedachten. Ze zullen echter veel terughoudender zijn in het aanpassen van de voorschriften. Ze kiezen liever voor een tussenoplossing. Bij voorbeeld door aanpassing van de bestaande 'halacha'. Zo blijven ze denken vanuit de traditie en de traditionele joodse levenswijze, maar proberen toch ook een brug te slaan naar de eigen tijd. Op sommige punten doen ze op hun beurt ook radicale ingrepen. Om een voorbeeld te geven: traditioneel is het zo dat alleen een getrouwde man het huwelijk kan ontbinden. Dat levert soms schrijnende situaties op. Vrouwen die tegen hun wil getrouwd moeten blijven. In de huwelijkscontracten van conservatieve Joden is daarom aan de traditionele tekst toegevoegd dat ook vrouwen het huwelijk kunnen ontbinden. Terugdenkend aan de grap over het parkeren, kiezen ze ervoor rekening te houden met de slagboom van de parkeerplaats, maar komen ze wel met de auto.

Orthodoxe Joden zullen in de regel sterk afwijzend reageren op de redeneringen van reform-Joden. Ze vinden dat reform-Joden zich aan hun verplichting onttrekken en zelf maar willekeurig kiezen wat ze wel willen doen en wat niet. Het gaat er nu juist om het geheel van de 'halacha' op je schouders te nemen en na te leven. Om die reden hebben ze eveneens veel moeite met de conservatieve beweging. Joden die niet voluit op orthodoxe wijze

leven zijn in hun ogen feitelijk geen Joden te noemen. Aan de andere kant moet worden gezegd dat veel orthodoxe Joden wel degelijk ook begrijpen waar de andere joodse stromingen op doelen. Er gaan dan ook regelmatig stemmen op die pleitten voor aanpassing van de 'halacha', bij voorbeeld op het punt van de huwelijkscontracten. De orthodoxie is echter heel huiverig voor verandering. Plaatselijk kunnen nog weleens verruimende beslissingen worden genomen, maar de hoofd-rabbijnen zullen niet snel zover komen.

Het is goed te begrijpen dat de onderlinge spanningen tussen de stromingen hoog kunnen oplopen. De identiteit van het Joodse volk is immers in het geding.

Uitgangspunten

In dit korte artikel heb ik natuurlijk geen recht kunnen doen aan de nuances. Ook binnen de reformbeweging en binnen het conservatieve Jodendom zijn ontwikkelingen gaande. Reform-Joden nemen bij voorbeeld steeds meer traditionele vormen over en ontdekken het belang van de band met het orthodoxe Jodendom. Kenmerkend voor hun benadering blijft echter dat ze de beslissing van de mens centraal stellen. Het is de mens, die met zijn verstand en ervaring invulling geeft aan zijn leven. Wat God heeft geopenbaard in Schrift en traditie is niet onbelangrijk, maar wel ondergeschikt aan het inzicht van de mens. Hiertegenover stellen orthodoxe Joden de openbaring centraal. Desondanks kunnen ook zij niet om de vraag heen hoe Gods Woord zich verhoudt tot moderne levensvragen. Conservatieve Joden willen weliswaar groot gewicht geven aan het verstand en het levensgevoel van de mens, maar kiezen er toch voor hun uitgangspunt te nemen in de traditie. Voor de twee andere stromingen zijn ze daardoor vlees noch vis.

Ontmoeting met Israël

De interne joodse discussies waarvan

we iets hebben geproefd roepen bij ons christenen waarschijnlijk wel herkenning op. Ik denk dan aan de gesprekken over de heiliging van de rustdag en de plaats van de vrouw in de kerk. Ook in onze kerken worstelen we met de verhouding tussen Bijbel, traditie en moderne tijd. We zullen echter moeten oppassen voor al te snelle conclusies. Het Jodendom heeft namelijk zijn geheel eigen aard. Daardoor is datgene wat ons bekend in de oren klinkt toch soms geheel anders dan we denken. Om een voorbeeld te geven: orthodoxe Joden die over de openbaring van Gods Woord spreken doelen daarmee niet alleen op de *schriftelijke Thora* (de boeken van Mozes), maar ook op de *mondelijke uitleg* en toepassing daarvan. Dat laatste zouden wij eerder traditie noemen en daarmee van minder belang achten. Voor orthodoxe Joden is juist de *mondelijke Thora* van groter belang omdat die de bril is waarmee de *schriftelijke Thora* wordt gelezen.

Aan de andere kant moeten we ons ook realiseren dat messiasbelijdende Joden in Israël – een groepering die ik nog niet genoemd heb – zich in het algemeen niet bezighouden met discussies over

de ‘halacha’. Dat is dan ook de reden dat ze door de stromingen in het Jodendom waarover het hier wel ging, niet gezien worden als deel van het Jodendom.

Door hun nadruk op geloof in Jezus als Messias en niet op Thora, is hun afstand tot seculiere Joden in veel gevallen veel kleiner dan die tot religieuze Joden.

Voor ons christenen heeft dit alles grote invloed. Als Centrum voor Israelstudies hebben we ervoor gekozen onze houding naar het Joodse volk te laten bepalen door de werkwoorden *luisteren*, *dienen* en *getuigen*. De uitdaging waar we voor staan is om deze woorden in het contact met de verschillende groepen binnen het ene Joodse volk op verschillende wijze invulling te geven.

Samenkomst
van een
Messiasbelijdende
gemeente in
Jeruzalem

¹ Uit de Kitsoer Sjoelchan Aroech (die de compacte samenvatting van het Jodendom bevat)

Voorschriften voor Tsietsiet (gedenkkwasten)¹

Het voorschrift van de Tsietsiet is belangrijk, want de Tora heeft het gelijkgesteld aan alle [andere] voorschriften en hen [die andere voorschriften] er ook van afhankelijk gemaakt, zoals er geschreven staat [Bemidbar=Numeri 15:39]: “en wanneer jullie ze zult zien, zul je je alle voorschriften van de Eeuwige herinneren”. (Num. 15:37-41; Deut. 12:12) [Het woord] Tsietsiet heeft [in het Hebreeuws] de getalswaarde 600. [Voeg daarbij] 8 draden en 5 knopen, dan maakt dit samen 613. (Volgens de joodse traditie bevat de Tora 613 geboden) Daarom moet iedere man erop letten dat hij een klein Talliet (gebedsmantel) heeft, dat hij de hele dag draagt. (Wie zo’n gebedskleed draagt, wordt dus de gehele dag omhuld met alle geboden)

....Ook moet iedere man ervoor zorgen dat hij een groot Talliet met Tsietsiet heeft, waarin hij zich hult tijdens zijn gebed. Dit moet een mooie Talliet zijn. Zo zal men alle voorschriften zo goed en zo mooi mogelijk trachten uit te voeren, want er staat geschreven [Sjemot=Exodus 15:2]: “Dit is mijn G-d en met pracht wil ik Hem dienen”. Dit wordt uitgelegd als volgt: wij maken ons voor Hem mooi met Mitsvot (geboden)...

Het rolmodel van de Joden in de theologie van Maarten Luther

C.J. van den Boogert

Hernieuwde discussie

Van tijd tot tijd duikt in de theologische discussie de vraag op naar de anti-joodse houding van de Reformator Maarten Luther. Onlangs gebeurde dat opnieuw. Aanleiding was de uitgave van het schitterende boek 'Martin Luther – zijn leven, zijn werk', dat je alleen al zou aanschaffen vanwege de talrijke en prachtige illustraties. Het is uitgegeven onder redactie van Lutheronderzoeker Sabine Hiebsch van de Protestantse theologische Universiteit (te Utrecht) en de lutherse predikant Martin van Wijngaarden. In het boek verzorgt de emeritus hoogleraar J.P. Boendermaker het artikel 'Luther en de joden, de joden en Luther'. In zijn bijdrage zegt hij verwonderd: 'De kernvraag is: hoe kan het, dat uitgerekend de man die zo intens met het Oude Testament bezig is geweest en aanvankelijk zo positief over de joden schreef, zo kon veranderen in latere jaren?'. Hij huldigt het standpunt van het Luther-onderzoek van voor de Tweede Wereldoorlog, waarin Luther wordt getekend als een man, die van rol verwisselt tussen Jodenvriend en Jodenvijand.

De joodse theoloog René Süß, die van 1984-1999 werkzaam was als predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk en in 2005 promoveerde op het onderwerp Luther en de Joden, reageerde heftig op dit artikel. Naar zijn mening geeft Boendermaker een zo sterk vergoelijkend, ja zelfs een zo

totaal vertekend beeld van de anti-joodse houding van Luther, dat het artikel om een correctie roept. Süß huldigt het standpunt dat Luther van meet af aan een Jodenvijand is geweest en dat hij dat tot het einde toe gebleven is. Sterker nog, de Joden fungeren als een negatief rolmodel in de theologie van Luther.

Het lijkt ons goed deze twee uitgangspunten weer eens tegen het licht te houden. We hebben immers te maken met de Reformator Luther, die naast Calvijn, aan de wieg van onze kerkelijke traditie heeft gestaan. De oud-hoogleraar kerkgeschiedenis uit Tübingen, dr. Heiko A. Oberman deed dat reeds in 1983 in zijn verhelderende boekje 'Wortels van het antisemitisme'.

Luther! Anti-joods?

Misschien is dit opschrift wel uw reactie. Begrijpelijk, want we horen in onze kring niet vaak spreken over de anti-joodse houding van Luther. Op Hervormingsdag, 31 oktober, roemen we over de positieve bijdrage van Luther voor ons kerkelijk leven en voor ons geloof. Toch heeft Luther, naast alles wat hij tijdens

colleges, in bijbelverklaringen en preken over Joden naar voren bracht, een vijftal afzonderlijke geschriften over de Joden gepubliceerd. Een ervan, uit 1523, draagt de titel:

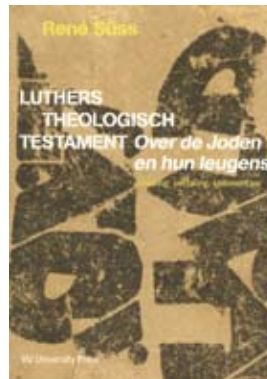
- 'Dat Jezus Christus een geboren Jood is'.

Het wordt doorgaans als Jodenvriendelijk aangeduid, de andere vier zijn duidelijk Jodenvijandig.

C.J.

van den Boogert

Het zijn:

- ‘Tegen de sabbathers aan een goede vriend’ (1538).
Een werkje dat niet rechtstreeks tegen de Joden is gericht, maar tegen het judaïseren van christenen uit de volken. Christenen in Bohemen waren van mening dat ze de sabbat moesten gaan houden en zich moesten laten besnijden.
- ‘Over de Joden en hun leugens’ (1543).
Dit is zijn meest anti-judaïstische geschrift, dat qua woordgebruik zelfs zijn medereformatoren te ver ging en waarvan de aanbevelingen over hoe met Joden te handelen in de vorige eeuw door de nazi’s ter hand genomen zijn.
- ‘Over Shem Hamphoras en over het geslacht van Christus’ (1543)
Dit is zijn tweede anti-joodse geschrift uit 1543. Het grove taalgebruik ontlokte zijn medereformator Heinrich Bullinger de uitspraak: ‘Verkrijgbaar is nu Luthers Shemhamphoras, smerig bij de zwijnen af. Zo het geschreven zou zijn door een zwijnenhoeder en niet door een beroemde zieleherder, het zou enigszins maar niet beduidend te verontschuldigen zijn geweest’.
- ‘Over de laatste woorden van David (1543).
In dit geschrift richtte Luther zich weer tot medechristenen die hij wilde behoeden voor ‘de joodse verlokkingen’.

Zijn Jodenvijandige houding komt ook duidelijk naar voren in 1537 als hij een verzoek afwijst om bij keurvorst Johan Friedrich te pleiten tegen de uitzetting van Joden uit Keursaksen.

De vraag dringt zich op: waar komt toch die Jodenvijandige houding bij Luther vandaan? Om daar zicht op te krijgen moeten we Luther eerst leren kennen als Reformator.

Luther, de Reformator

In zijn leven worstelde Luther met de vraag ‘hoe krijg ik een genadig God?’ of ‘hoe ben ik rechtvaardig voor God?’. Vanuit zijn kerkelijke traditie kreeg hij mee, dat het geloof moest worden aangevuld met ‘werken der wet’ die een ‘verdienstelijk’ karakter droegen. Luther meende: God is rechtvaardig en vanuit zijn rechtvaardigheid beloont Hij het goede en straft Hij het kwade. De bede ‘doe mij ontkomen door uw gerechtigheid’ uit Psalm 31 begreep Luther dan ook niet, want als zelfs aan zijn beste daden nog gebreken kleefden hoe zou hij dan aan Gods oordeel kunnen ontkomen? Op grond van Gods gerechtigheid beschouwde Luther zich daarom als een veroordeelde. Het licht brak bij hem door, toen hij bij Paulus in de brieven aan de Romeinen en de Galaten ontdekte dat het niet om gerechtigheid gaat die God vraagt, maar om gerechtigheid die God schenkt. God máákt de mens rechtvaardig. ‘De mens wordt door het geloof gerechtvaardigd, zonder de werken der wet’ zo las hij (Rom. 3:28). En ‘door onze Here Jezus Christus, hebben wij, gerechtvaardigd uit het geloof, vrede met God’ (Rom. 5:1). Luther ontdekte Gods genadig handelen, zoals geschreven staat: ‘en worden om niet

Waar komt toch die Jodenvijandige houding bij Luther vandaan?

gerechtvaardigd door zijn genade, door de verlossing in Christus Jezus' (Rom. 3:24).

Dit evangelie was zo bevrijdend voor Luther, dat hij de woorden van Paulus nog extra accent gaf door in de vertaling het woordje 'alleen' toe te voegen.

De uitdrukkingen:

- Sola gratia (alleen uit genade),
- Sola scriptura (alleen de Schrift),
- Sola fide (alleen uit geloof), werden zo mede door Luther de pijlers van de theologie van de Reformatie. Het geheel concentreerde zich rondom het:

- Solus Christus (alleen Christus)
In de christologie, in de formulering van de betekenis van Christus pro nobis (voor ons), klopte voor Luther het hart van de Reformatie en dat doet het mijns inziens terecht nog steeds.

Moet dit op Jodenhaat uitlopen?

Nee, absoluut niet! Toch gebeurde dat bij Luther wel, mijns inziens als gevolg van een consequent volgehouden denkwijze.

Hij redeneerde als volgt:

Als we zalig moeten worden door het geloof in Jezus alleen, dan proberen allen, voor wie Jezus niet de verlosser is, behouden te worden door de 'werken der wet'. Dus ook de Joden! Luther projecteerde de dwaling die hij in zijn eigen kerk zag op de Joden, ja sterker nog, de Joden waren, door hun afwijzing van Jezus als Messias, voor hem het prototype van mensen die 'door werken der wet' trachtten behouden te worden.

Daar komt nog bij de kijk die Luther op de geboden had. Luther vertaalde het oudtestamentische begrip 'Thora' heel bewust met 'wet'. Overdreven gezegd had het Oude Testament voor hem de betekenis van 'wet' en het Nieuwe Testament die van 'evangelie'. Daarbij had de 'wet' voor hem een negatieve functie.

De 'wet' klaagt aan, beschuldigt. De 'wet' drijft ons tot onze redding tot

Christus.

Leven naar de wet maakt schuldig, leven vanuit het geloof in Christus maakt vrij. Dat is de eerste functie van de wet voor Luther.

Bovendien moet de dwaling: 'leven uit de werken der wet' bestreden worden. In de visie van Luther had de overheid de taak om die dwaling te bestraffen. Dat is de zogenaamde burgerlijke of politieke, de tweede functie van de wet.

Joden kregen door Luther het 'rolmodel' van werkers der wet opgedrukt. Ze behoorden dan ook door de overheid bestraft of verbannen te worden, tenzij ze zich bekeerden tot Christus.

Sterker nog, God zelf had besloten dat ze bestraft dienden te worden. Dat kwam duidelijk uit in hun verdrijving uit het Beloofde Land.

Vanuit deze eenzijdige visie van Luther was er daarom voor Joden als Joden sinds de komst van Christus geen toekomst en geen plaats meer. Die toekomst was er slechts voor de kerk die de plaats van Israël had ingenomen.

Bij Luther treffen we geen uitgewerkte derde functie van de wet aan, zoals we die wel bij Calvijn tegenkomen. Bij de derde functie van de wet heeft het gebod de positieve betekenis van 'Thora' behouden, als regel voor de heiliging van het leven. Deze functie laat ook zien dat het leven van Joden naar de geboden van God niet hoeft te betekenen dat ze daarmee de zaligheid trachten te verdienen. Integendeel, ze leefden en leven vanuit het eerste gebod, 'Ik ben de HERE, uw God, die u uit het land Egypte, uit het diensthuis geleid heb...' Ex. 20:2, en doen de geboden uit geloofsgehoorzaamheid of dankbaarheid.

Zeker, er is dan in het Nieuwe Testament wel sprake van vernieuwing van het verbond in Christus, maar het blijft het verbond met Israël, waarin de gelovigen uit de volken delen.

Tegen die achtergrond gezien hoeft de centrale plaats van Christus en van de

Joden kregen door Luther het 'rolmodel' van werkers der wet opgedrukt

leer van de rechtvaardiging bij Paulus niet te leiden tot Jodenvijandigheid. Paulus zelf sluit dat zelfs uit (Rom. 11:20).

Luther, Jodenvijandig van meet af aan...of...?

Hoe zit het nu met het verschil van mening tussen Boendermaker en Süß? Boendermaker gaat uit van de liefde van Luther voor het Oude Testament en van de milde verzoenende toon die Luther aansloeg in 'Dat Jezus een geboren Jood is' (1523). Hij constateert met Süß dat de toon in de latere geschriften uitgesproken vijandig is. Maar betekende dit nu een omslag in het denken van Luther? De milde toon is de toon van de missionaris Luther. Hij beoogde er mee de Joden in te winnen voor Christus. Luther wilde nog even geduld met hen hebben, zodat 'enkel' gered zouden kunnen worden. Dat lijkt positief, maar toch was de toonzetting anders dan bij Paulus. De 'grote smart en het voordurende hartzeer', dat Paulus eigen was (Rom. 9:2), lijkt bij Luther afwezig. Of hij werkelijk geloofd heeft dat 'gans Israël behouden zal worden', dus dat het om meer ruimte gaat dan om de redding van 'enigen', zoals hij zich nog in 1515/1516 uit, is twijfelachtig. Daar was naar Luthers mening geen tijd meer voor. De tijd drong, want de wederkomst van Christus stond voor de deur. Toch is het belangrijkste motief voor de anti-joodse houding van Luther de overtuiging dat Jodendom een 'wetsreligie' was. Luther plaatste de Joden daarom op één lijn met ketters en schijnchristenen. De Joden waren daarin van meet af aan toonaangevend en zouden als handlangers van de duivel daarin wel eens kunnen volharden. Boendermaker constateert deze zaken ook bij Luther en

daarom denk ik dat hij niet zo heel erg ver van Süß afstaat. Zelf ben ik met Süß van mening dat er van meet af aan een anti-joodse houding bij Luther aanwezig is geweest. Mijn vraag daarbij aan Luther is: als een Jood tot het geloof in Christus komt, mag hij dan Jood blijven, de besnijdenis blijven toepassen, de joodse feesten blijven vieren, de sabbat blijven houden? Daarvoor zou mijns inziens bij hem geen ruimte zijn geweest. Joden moesten zich bij de kerk voegen, dus christen worden en geheel assimileren. Luther bestreed alle jудаïsme bij zijn medegelovigen uit de volken, hij zou het als oud zuurdesem ook bij joodse gelovigen in Jezus bestreden hebben. Als Paulus, op wie Luther zich beroept bij zijn rechtvaardigingsleer, een tijdgenoot van hem zou zijn geweest, dan zou hij mijns inziens klinkende ruzie met hem gehad kunnen hebben over de besnijdenis van Timotheüs (Hand. 16:3) en over het afleggen van de gelofte van het nazireeërschap (Hand. 21:22-26).

Conclusie: Luther was anti-judaïstisch van meet af aan, maar er is nog een pijnlijke kwestie.

Gebruik of misbruik

Hoe grof kon Luther zijn als hij het over de Joden had? In zijn meest beruchte geschrift, 'Over de Joden en hun leugens' (1543) doet hij de volgende aanbevelingen

aan de overheid in zijn dagen:

- 'Men moet hun synagogen of scholen in brand steken en wat niet wil branden moet men met aarde overdekken, zodat geen mens er een steen of sintel meer

in ziet, voor eeuwig niet.' Hij scherpt het nog aan met de woorden: 'Hun synagogen moet men in brand steken

Titelblad van het Jodenvriendelijk boek van Luther

Conclusie:
Luther was anti-judaïstisch van meet af aan

Illustratie van Luthers eindtijdsverwachting

en wie er toe in staat is werpe er zwavel en pek bij en vuur uit de hel. Dat zou ook erg goed zijn, opdat God ziet dat het ons ernst is en opdat de hele wereld dit voorbeeld ziet, dat wij een dergelijk huis waarin Joden, God, onze lieve schepper en Vader van zijn Zoon zo schandelijk lasteren – dat wij tot dusverre passief hebben geduld – nu zijn verdiende loon hebben gegeven.’

- ‘Men moet ook hun huizen afbreken en verwoesten. Want daarbinnen doen ze hetzelfde als in hun scholen. ....Ze moeten weten dat zij geen heersers zijn in ons land, zoals ze pochen, maar in ballingschap zijn en als gevangen leven.’
- Men moet hun rabbijnen op straffe van de dood verbieden voortaan nog te onderwijzen. Want een dergelijk ambt hebben ze volstrekt terecht verloren.’

Süss valt erover dat Boendermaker van deze dingen in zijn artikel een, wat hij noemt, ‘sterk geretoucheerd, vergoelijkend beeld’ geeft. Laatstgenoemde schrijft over: ‘het sluiten van synagogen,

het ontzeggen van vaste woonplaatsen, alsof de joden zigeuners waren, het verbannen uit het land, waar dat mogelijk was...’.

Nu staat Boendermaker ongetwijfeld achter het besluit dat de Lutherse Wereldfederatie in 1983 nam. De Wereldfederatie nam toen afstand van de bedenkelijke dingen die Luther over de Joden schreef. Deze afwijzing had stellig te maken met de manier waarop de geschriften van Luther door nazi-Duitsland zijn gehanteerd. In de ‘Kristallnacht’ in 1938 is daadwerkelijk gevolg gegeven aan de aanbeveling van Luther om de synagogen in brand te steken. Hitler en de zijnen hebben zich toen o.a. op Luther beroepen. Dat kon, zo formuleerde de Wereldfederatie, omdat ‘zijn geschriften zich voor misbruik lenen’. Süss meent echter dat gezegd behoort te worden dat dit verschrikkelijke regiem de geschriften van Luther ‘gebruikt’ heeft. Luther meende immers wat hij zei, hij beoogde de daadwerkelijke verwoesting van synagogen en de verbanning of het doden van Joden. Süss pleit daarmee terecht voor een zuiver woordgebruik.

Gebruikte literatuur:

Heiko A. Oberman, Wortels van het antisemitisme, Kampen 1983.

Sabine Hiebsch en Martin L. van Wijngaarden, MARTIN LUTHER zijn leven, zijn werk, Kampen 2007.

René Süss, LUTHERS THEOLOGISCH TESTAMENT, Over de Joden en hun leugens, Amsterdam 2006.

Colofon

Commissie van redactie

drs. C.J. van den Boogert
ds. A. Brons
ds. H.D. Rietveld

Eindredacteur

drs. C.J. van den Boogert
Graspieper 8
8081 ZR Elburg
tel.: (0525) 69 02 22
e-mail:
booge269@planet.nl

Internetpagina

www.kerkenisrael.nl

Administratieadres

Landelijk kerkelijk bureau
van de Chr. Geref. Kerken
Vijftien Morgen 1
3901 HA Veenendaal
Postbus 334
3900 AH Veenendaal
tel. (0318) 58 23 50
fax (0318) 58 23 51
e-mail: lkb@cgk.nl

Penningmeester

H. van Braak
Prins Willem-Alexanderpark
133
3905 CD Veenendaal
tel.: (0318) 51 54 27
e-mail:

h.h.van.braak@hccnet.nl
Gironummer 365271,
t.n.v. penningmeester
deputaten Kerk & Israëel
CGK te Veenendaal

Voor legaten en schenkingen kunt u contact opnemen met de penningmeester; hij geeft ook gaarne informatie over diverse aan te bevelen projecten.